

RODNA DIMENZIJA RATNIH ZLOČINA: SEKSUALNO NASILJE NAD ŽENAMA

Milica Kostić

**RODNA DIMENZIJA RATNIH
ZLOČINA: SEKSUALNO
NASILJE NAD ŽENAMA**

Milica Kostić

Izdavač:

Beogradski centar za bezbednosnu politiku
Đure Jakšića 6, 11 000 Beograd
Telefon/faks: +381 11 328 7226; 328 7334
Imejl: office@bezbednost.org
Internet stranica: www.bezbednost.org

Autorka:

Milica Kostić

Lektura:

Tatjana Hadžić Jovović

Dizajn i prelom:

Saša Đorđević

Beograd, 2017.

Copyright © 2017 BCBP

Sva prava zadržava izdavač. Nijedan deo
ove publikacije ne može biti reprodukovan
bez prethodnog pismenog odobrenja izdavača.

Ova analiza je pripremljena u okviru projekta „Podrška uspostavljanju Mreže organizacija civilnog društva – Žene, mir i bezbednost u Republici Srbiji” koju podržava Misija OEBS u Srbiji. Stavovi izrečeni u ovoj analizi predstavljaju isključivo stavove autorke i ne predstavljaju nužno stavove Misije OEBS u Srbiji.

SADRŽAJ

UVOD	5
KLJUČNI PROBLEMI PRILIKOM KRIVIČNOG GONJENJA.....	6
Odsustvo strategije za procesuiranje zločina seksualnog nasilja	6
Definicija krivičnog dela silovanja u ratu	7
Odstupanje od prakse Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.....	8
Odsustvo adekvatne zaštite žrtava.....	9
PROBLEMI U OSTVARIVANJU PRAVA NA REPARACIJE.....	11
Imovinskopravni zahtev.....	11
Parnični i upravni postupci za naknadu štete	12
ZAKLJUČAK I PREPORUKE	13
MREŽA ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA – ŽENE, MIR I BEZBEDNOST U REPUBLICI SRBIJI	16
O AUTORKI	17

UVOD

Oružani sukobi u Hrvatskoj (1991–1995), Bosni i Hercegovini (BiH) (1992–1995) i na Kosovu (1998–1999) obeleženi su sistematskim zločinima počinjenim nad civilnim stanovništvom radi sprovođenja etničkog čišćenja čitavih teritorija. Kao jedan od ključnih instrumenata zastrašivanja stanovništva i etničkog čišćenja korišćeni su silovanje i drugi oblici seksualnog nasilja, prevashodno nad ženama.¹ Do danas ne postoje precizni podaci o broju silovanih žena tokom tih sukoba. Neke od procena navode minimum od 20.000 silovanih žena tokom svih oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji², što je, očito, konzervativna procena, posebno ako se u vidu ima nalaz od 12.000 žena *samo tokom 1992. godine*, koji je dao tim medicinskih eksperata UN, koji su bili zaduženi za to da ispitaju navode o sistemskim silovanjima³. Malo je poznato da su baš brojni izveštaji i medijski navodi o seksualnom nasilju s početka rata bili među ključnim okidačima za uspostavljanje Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ).⁴

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju napravio je tokom 20 godina rada revolucionaran iskorak u gonjenju seksualnog i rodno zasnovanog nasilja u ratu i dramatično izmenio postavke koje su dovele do toga da seksualno nasilje tada ne bude kažnjavano. Skoro polovina svih optuženih pred ovim sudom bila je optužena i za seksualno nasilje. Ovaj Sud je takođe prvi međunarodni krivični sud koji je izrekao osuđujuće presude za silovanje kao za vid mučenja (*Mucić i dr.*) i za seksualno porobljavanje kao za zločin protiv čovečnosti (*Kunarac*). Takođe, to je i prvi međunarodni sud sa sedištem u Evropi, koji je izrekao osuđujuće presude za silovanje kao za zločin protiv čovečnosti. Prvi je sud koji je ikada procesuirao seksualno nasilje nad muškarcima u ratu (*Duško Tadić*) i koji je već na početku svog rada razvio posebna procesna pravila usmerena na zaštitu žrtava seksualnog nasilja koje svedoče pred sudom.⁵

Nažalost, ta pozitivna praksa MKSJ-a nije transponovana na pravosuđe Republike Srbije. Štaviše, zakonodavstvo i praksa u Srbiji odstupaju od gotovo svakog procesnog i materijalnog pravila razvijenog u MKSJ-u (i drugim međunarodnim sudovima) o procesuiranju zločina seksualnog nasilja. Imajući u vidu predstojeće zatvaranje MKSJ-a, kao i činjenicu da se ogroman broj počinitelaca ovih krivičnih dela, ali i žrtava (pre svega izbeglica) nalazi na teritoriji Srbije, unapređenje zakonskog okvira, ali i prakse procesuiranja seksualnog nasilja nameće se kao neophodno i urgentno.

1 Izveštaj generalnog sekretara „Silovanje i zlostavljanje žena na područjima oružanog sukoba u bivšoj Jugoslaviji“, 4. avgust 1995. godine, UN. Doc. A/50/29, para. 14; „Izveštaj o stanju ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije“, specijalni izvestilac Komisije za ljudska prava UN, 10. februar 1993. godine, UN Doc.E/CN.4/1993/50, para. 84.

2 Videti, na primer: „Rezolucija Saveta Evrope br. 1670, Seksualno nasilje nad ženama u oružanim sukobima“, 29. maj 2009. godine, par. 6. <<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17741&lang=en>> 18. mart 2017. godine.

3 „Izveštaj tima stručnjaka o misiji istraživanja navoda o silovanju na teritoriji bivše Jugoslavije od 12. do 23. januara 1991. godine“ (E/CN.4/1993/50), para. 30.

4 Videti: „Rezolucija 827 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija kojom je osnovan MKSJ“, uvodni para. 3. <http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf> 23. mart 2017. godine.

5 Više o radu MKSJ na gonjenju seksualnog nasilja u oružanom sukobu videti: <<http://www.icty.org/bcs/u-fokusu/zlo%20%C4%8Dini-seksualnog-nasilja>> 18. mart 2017. godine.

KLJUČNI PROBLEMI PRILIKOM KRIVIČNOG GONJENJA

Rezolucija Saveta bezbednosti UN br. 1325 o ženama, miru i bezbednosti iz 2000. godine podseća sve države, pa i Srbiju, da su dužne da procesuiraju i kazne one koji su odgovorni za genocid, zločine protiv čovečnosti i ratne zločine, uključujući u to i zločine seksualnog nasilja nad ženama. Dosadašnji rezultati rada pravosudnih organa u procesuiranju seksualnog nasilja u ratu pokazuju da Srbija ovu dužnost skoro uopšte nije ispunila.

Odsustvo strategije za procesuiranje zločina seksualnog nasilja

Do danas su u Srbiji donete samo dve pravnosnažne osuđujuće presude za silovanje kao za ratni zločin (*Bijeljina i Lekaj*). Imajući u vidu rasprostranjenost zločina seksualnog nasilja tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji, može se zaključiti da je Tužilaštvo za ratne zločine (TRZ) skoro potpuno zanemarilo ova dela. Nesporno je da TRZ, kao i nijedno drugo tužilaštvo za ratne zločine, ne može da procesuiraju sve počinioce, kao ni sva krivična dela iz svoje nadležnosti, te da mora biti selektivno u svom radu. Međutim, TRZ do danas nije usvojilo strategiju za prioritizaciju predmeta predviđenu Akcionim planom za poglavlje 23.⁶ Usvajanje takve strategije zavisi od izbora Tužioca za ratne zločine, na šta se čeka više od godinu dana.⁷ Čak i kada ta strategija bude bila usvojena, u ovom trenutku se čini malo verovatnim da će zločini seksualnog nasilja biti prioritizovani, budući da već usvojena Nacionalna strategija za procesuiranje ratnih zločina *niti jednom merom* ne pokušava da unapredi procesuiranje seksualnog nasilja, a njom je predviđeno usklađenost Tužilačke strategije sa Nacionalnom. Imajući u vidu specifičnost zločina seksualnog nasilja – da često kao posledicu imaju stigmatizaciju žrtava i da one zato nisu spremne da krivično delo prijavljuju, te probleme prilikom dokazivanja (nedostatak svedoka, medicinske i druge dokumentacije) – nesumnjivo je da njihovo efikasno procesuiranje zahteva preduzimljivost, pa su zato neretke i posebne strategije za procesuiranje seksualnog nasilja.⁸

U tom svetlu, posebno zabrinjava pasivnost TRZ-a pred dokazima o seksualnom nasilju. Na primer, optužnicom TRZ-a u predmetu *Lovas* nisu obuhvaćeni slučajevi silovanja. Uprkos tome što je nekoliko svedoka⁹ u predmetu isticalo da je u tom gradu bilo silovanja u periodu na koji se optužnica odnosi, Tužilaštvo nije izmenilo optužnicu kako bi obuhvatilo i ova dela. Takođe,

6 Aktivnost 1.4.1.3, Akcioni plan za poglavlje 23 <<http://www.mpravde.gov.rs/files/Akcioni%20plan%20PG%2023.pdf>> 23. mart 2017. godine.

7 Izveštaj 4/2016 o sprovođenju Akcionog plana za Poglavlje 23, 2016: 120. <<http://www.mpravde.gov.rs/files/Izve%C5%A1taj%20br.%204-2016%20o%20sprovo%C4%91enju%20Akcionog%20plana%20za%20Poglavlje%2023.pdf>> 22. mart 2017. godine.

8 Videti, na primer, Strategiju o seksualnom i rodno zasnovanom nasilju Međunarodnog krivičnog suda. <<https://www.icc-cpi.int/iccdocs/otp/otp-Policy-Paper-on-Sexual-and-Gender-Based-Crimes--June-2014.pdf>>

9 Videti, na primer, Transkript sa glavnog pretresa od 27. marta 2009. godine, str 4. i 16. <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/sudjenje_za_ratne_zlocine/srbija/Predmet%20LOVAS/transkripti/51-27.03.2009.pdf>; Transkript sa glavnog pretresa od 30. juna 2009. godine, str. 19. <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/sudjenje_za_ratne_zlocine/srbija/Predmet%20LOVAS/transkripti/61-30.06.2009..pdf>; Transkript sa glavnog pretresa od 27. novembra 2009. godine, str. 73–74. <http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/sudjenje_za_ratne_zlocine/srbija/Lovas/75-27_11_2009.pdf> 20. mart 2017. godine.

zabrinjava i nesenzibilisanost suda prilikom ovih svedočenja. Naime, kada je jedna od svedokinja pomenula silovanje, veće je odmah razgovor preusmeravalo na drugu temu i tako sprečio iznošenje dokaza. Kada je svedokinja pogrešno razumela zahtev suda da pruži dodatni opis, misleći da je pitaju dodatni opis vezan za silovanje, i rekla da ne bi o tome pričala, predsednik veća je rekao: „Ja i neću da Vas vraćam da pričate ovaj događaj vezano za silovanje, ali me interesuje za tučenje, ako ste fizički tučeni, maltretirani?“¹⁰ Ovakvo postupanje suda treba uporediti sa postupanjem sudskog veća u prvom i jednom od najvažnijih slučajeva procesuiranja seksualnog nasilja pred međunarodnim sudom – u predmetu *Akayesu* pred Međunarodnim krivičnim sudom za Ruandu. U tom slučaju, takođe, prvobitna optužnica nije obuhvatila slučajeve seksualnog nasilja. Međutim, nakon niza svedočenja žrtava o seksualnom nasilju koje su preživle ili videle, jedna od sudija je reagovala, nakon čega je tužilaštvu naloženo da istraži slučajeve seksualnog nasilja. Inicijativa suda rezultirala je proširenjem optužnice i prvom presudom za silovanje i seksualno nasilje kao za zločin protiv čovečnosti, definicijom silovanja i seksualnog nasilja kao zločina prema međunarodnom pravu i zaključkom da silovanje može predstavljati radnju izvršenja genocida.¹¹

U skoro identičnoj situaciji pred pravosuđem Srbije, inicijativa je izostala. Nezainteresovanost i nesenzibilisanost TRZ-a i suda doveli su do apsurdne situacije u kojoj je Međunarodni sud pravde tretirao slučajeve silovanja u Lovasu (mada je ispitivao zločine na teritoriji čitave Hrvatske, tokom čitavog rata), a to nije učinio domaći sud koji se bavio isključivo događajima u tom gradu. Naime, u predmetu po tužbi Hrvatske protiv Srbije pred Međunarodnim sudom pravde u vezi sa primenom Konvencije o zabrani i kažnjavanju zločina genocida, Hrvatska je, između ostalog, dokazivala i slučajeve silovanja u Lovasu. Sud, međutim, nije imao dovoljno dokaza da bi presudio o tim slučajevima.¹²

Definicija krivičnog dela silovanja u ratu

Iz dosadašnje prakse specijalnih organa za procesuiranje ratnih zločina u Srbiji jasno je da oni nemaju operabilnu definiciju krivičnog dela silovanja kao ratnog zločina ili drugog zločina prema međunarodnom pravu. Objektivni elementi jednog istog krivičnog dela mogu se razlikovati u mirnodopskim i ratnim uslovima, kao što je slučaj i sa krivičnim delima ubistva ili mučenja. Naime, prema Krivičnom zakonu Republike Srbije koji je važio u vreme oružanih sukoba objektivni elementi silovanja su „obljuba upotrebom sile ili pretnjom“, bez daljeg definisanja značenja termina „obljuba“ ili „sa njom [obljubom] izjednačen čin“. Takođe, tim Zakonom je predviđeno da samo *žensko lice* može biti žrtva silovanja.¹³

Nasuprot tome, prihvaćena definicija silovanja u međunarodnom pravu, razvijena pre svega praksom MKSJ-a, definiše i fizičke elemente dela (penetracija penisom ili *drugim predmetom*

10 Isto, 2009: 16.

11 Videti, na primer, Haffajee, Rebecca L. „Prosecuting crimes of rape and sexual violence at the ICTR: The application of Joint criminal enterprise theory“. *Harvard Journal of Law & Gender*, Vol. 29: 201–221.

12 Presuda Međunarodnog suda pravde u predmetu Hrvatske protiv Srbije u vezi sa primenom Konvencije o zabrani i kažnjavanju zločina genocida, 3. februar 2015, par. 325–330.

13 „Krivični zakonik Republike Srbije“. *Službeni glasnik SRS* 26/77-1341, 28/77-1566, 43/77-2213, 20/79-1059, 24/84-1233, 39/86-2739, 51/87-2421, 6/89-406, 42/89-1401, 21/90-888 i *Službeni glasnik RS*, br.16/90-468, 49/92-1664, 23/93-817, 67/93-3110, 47/94-1465 i 17/95-529, 44/98 od 8. 12, 10/02 od 1. 3, član 103.

vagine, anusa ili usta žrtve), ne razlikuje pol žrtve (žrtva može biti i muškarac) i kao sastavni element dela predviđa odsustvo pristanka žrtve, a ne prinudu ili pretnju.¹⁴ Odsustvo pristanka se smatra širim pojmom od prinude i obuhvata prinudu.¹⁵ Uprkos tome, u praksi u Srbiji se odsustvo pristanka i prinuda koriste naizmenično iako su ta dva pojma sasvim različita i drugačije se dokazuju.¹⁶

Suprotno definiciji silovanja u međunarodnom pravu, u nizu optužnica TRZ-a (npr. *Bijeljina*, *Bijeljina II*, *Lekaj*) radnje analne i oralne penetracije protivno volji žrtava nisu kvalifikovane kao silovanje, već kao „protivprirodni blud“ – kvalifikacija koja takođe nije definisana krivičnim zakonodavstvom. Takođe, suprotno definiciji silovanja u međunarodnom pravu, TRZ penetraciju *drugim predmetom*, koje eufimistički opisuje kao „stavljanje granja među noge“, ne kvalifikuje kao silovanje, čak ni kao protivprirodni blud, već kao mučenje i nečovečno postupanje.¹⁷ Odsustvo detaljne i jasne definicije krivičnog dela predstavlja povredu načela *nullum crimen sine lege stricta*, koje je fundamentalna garancija prava na odbranu.¹⁸

Odstupanje od prakse Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju

Predmet *Kunarac* jedan je od najvažnijih predmeta u praksi MKSJ-a i predstavlja prvi predmet pred međunarodnim sudom koji je usmeren isključivo na procesuiranje seksualnog nasilja. Slučaj se bavio zloglasnim „logorima za silovanje“ u Foči (*rape camps*) i sistemom zatvaranja žena u privatne kuće i druge objekte radi seksualne eksploatacije i obavljanja kućnih poslova. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju i, kasnije u svojoj praksi, Sud BiH¹⁹ ovakve slučajeve sudili su kao porobljavanje, odnosno kao zločin protiv čovečnosti. Naime, MKSJ je ustanovio da „obeležja porobljavanja uključuju elemente kontrole i vlasništva, ograničenje ili kontrolu autonomije pojedinca, slobode izbora ili slobode kretanja [...] Dalji pokazatelji porobljavanja obuhvataju eksploataciju, primoravanje na obavljanje prisilnog ili obaveznog rada, odnosno usluga, često bez nadoknade i, često mada ne i nužno, uz fizičke patnje, polno opštenje, prostituciju i trgovanje ljudima.“²⁰

Suočen sa istom činjeničnom situacijom u predmetu *Skočić*, Odeljenje za ratne zločine Višeg suda u Beogradu odstupilo je od prakse MKSJ-a. Naime, sud je činjenice koje se odnose na seksualno nasilje tretirao odvojeno od činjenica koje se odnose na zatočeništvo i primoravanje na kućne poslove. Ne samo da TRZ i Sud ovaj predmet nisu procesuirali kao porobljavanje, već je Sud u prvostepenoj presudi u ponovljenom postupku zaključio da nije dokazano nečovečno po-

14 Videti presudu pretresnog veća MKSJ-a u predmetu *Kunarac*, par. 460.

15 Isto, par. 458, 459.

16 Videti: Transkript glavnog pretresa u predmetu *Lekaj*, 20. decembar 2005. godine, str. 51 i str. 53 i uporediti pitanja veća: „Da li Vam je tom prilikom optuženi nešto pretio?“ (str. 51) i „Jeste se Vi to otimali nešto?“ (str. 53) <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2014/06/Lekaj_transkript_20.12.2005..pdf> 21. mart 2017. godine

17 Optužnica TRZ KTO br. 05/2016 od 26. maja 2016. godine. <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/10/Optuznica_Tomic_Ranka_26.05.2016..pdf> 23. mart 2017. godine.

18 Videti više u: Casses, Antonio. „The Statute of the International Criminal Court: Some Preliminary Reflections“, *EJIL*, 1999: 148–150. <<http://www.ejil.org/pdfs/10/1/570.pdf>> 23. mart 2017. godine.

19 Videti predmete Suda BiH: drugostepenu presudu u predmetu *Samardžić*; prvostepenu i drugostepenu presudu u predmetu *Janković*; prvostepenu i drugostepenu presudu u predmetu *Kujundžić*.

20 Prvostepena presuda MKSJ-a u predmetu *Tužilac protiv Kunarac i dr.*, par. 542.

stupanje prilikom primoravanja oštećenih da okrivljenima peru stvari, spremaju hranu i čiste. Sud je našao da se ove radnje ne mogu smatrati nečovečnim postupanjem, jer nema dokaza da one predstavljaju ozbiljan nasrtaj na ljudsko dostojanstvo niti da su dovele do teške duševne ili telesne patnje oštećenih, odnosno da navedene radnje nisu imale „za posledicu teško poniženje, degradaciju“.²¹ Sud je u svom obrazloženju pokazao nepoznavanje relevantne pravne teorije i prakse koja se odnosi na seksualno nasilje, ali i na ljudska prava uopšte, te potpunu nesenzibilitetnost za rad na ovakvim predmetima, o čemu najbolje svedoči naredni citat:

„Kod postojanja okolnosti da su oštećene povremeno spremale hranu, pravile palačinke i krofne i da im, kako to navodi ošt. 'Alfa' niko nije branio da jedu kada su spremale hranu, da su prale tuđu odeću, pri čemu je logično da su u datim uslovima svakako morale da peru i sopstvenu odeću, te da su vodile računa o čistoći kuća u kojima su i same boravile, po stanovištu ovog suda nema dokaza da su takve radnje dovele do teških duševnih patnji.“²²

Sud je na ovaj način potpuno zanemario kontekst događaja – da su oštećene bile zarobljene, da su ih svakodnevno silovali i fizički zlostavljali pripadnici jedinica koji su pobili članove njihove porodice.

Takođe, Sud se u presudi paušalno poziva na „stavove Haškog tribunala“ iako u zaključcima drastično odstupa od prakse MKSJ-a, ali i od prakse drugih tela u vezi sa dokazivanjem nečovečnog postupanja. Međunarodni komitet Crvenog krsta objašnjava značenje nečovečnog postupanja na sledeći način: „Ono ne znači isključivo postupanje koje predstavlja napad na telesni integritet ili zdravlje [...] Određene mere poput odsecanja civila od spoljnog sveta, a naročito od njihovih porodica [...] treba da se smatraju nečovečnim postupanjem.“²³ Takođe, Evropski sud za ljudska prava je u predmetima nečovečnog postupanja naglasio da se „ozbiljnost povrede“ ceni „na osnovu svih okolnosti slučaja, kao što su priroda i kontekst postupanja, njegovo trajanje, fizički i mentalni efekti, nekad i pol, starost i zdravstveno stanje žrtve“.²⁴ Štaviše, Evropski sud je zaključio: „Kada je reč o osobi lišenoj slobode, svaka primena fizičke sile koja nije strogo izazvana njenim postupanjem, povređuje ljudsko dostojanstvo.“²⁵

Odsustvo adekvatne zaštite žrtava

Zaštita žrtava seksualnog zlostavljanja tokom ispitivanja na glavnom pretresu predstavlja poseban izazov u sudskoj praksi u Srbiji. Osim što, suprotno međunarodnim standardima, pozitivnopravni propisi ne predviđaju posebne mere zaštite žrtava seksualnog nasilja, pravosudne institucije ne koriste dosledno i efikasno čak ni postojeće zakonske mehanizme, pa makar oni bili neadekvatni. Takođe, tokom suđenja za ratne zločine žrtvama se ne pruža psihološka podrška, jer Služba za podršku i pomoć svedocima i oštećenima pri Odeljenju za ratne zločine Višeg

21 Presuda Odeljenja za ratne zločine Višeg suda u ponovljenom postupku u predmetu *Skočić* broj K Po2 11/14 od 16. juna 2015. godine, str. 42. <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2014/07/Drugostepena_odluka_Skocici.pdf> 23. mart 2017. godine.

22 Isto, str. 55.

23 Komentar MKCK-a na III Ženevsku konvenciju, par. 627; Komentar MKCK na II Ženevsku konvenciju, par. 268, Prvostepena presuda MKSJ-a u predmetu *Tužilac protiv Mucića i dr.*, par. 521–522.

24 ESLJP. *A protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, Judgement 23 Sept. 1998, Eur. Ct. H.R., para. 20 (citing: *Costello-Roberts v. United Kingdom*, Judgement 25 March 1993, 247-C Eur. Ct. H.R. (Ser.A) 1993).

25 ESLJP. *Ribitsch protiv Austrije*, 21 EHRR 573, 1996, par. 38.

suda nema zaposlenog psihologa, a zaposleni koji rade sa svedocima nisu imali posebnu obuku za rad sa žrtvama seksualnog nasilja.²⁶

Zbog odsustva adekvatnih mehanizama zaštite i podrške žrtvama seksualnog nasilja, ali i zbog činjenice da više od 50% svih presuda za ratne zločine bude ukinuto, te se samim tim od žrtava seksualnog nasilja zahteva da više puta svedoče i izlažu retraumatizaciji, žrtve odbijaju da svedoče (npr. *Skočić i Bijeljina II*).

Na samom početku suđenja za ratne zločine, sudu je od mera zaštite žrtava seksualnog zlostavljanja stajala samo mera isključenja javnosti. Međutim, tokom svedočenja S. T. u predmetu *Lekaj*, koja je bila silovana kao 14-godišnja devojčica, ni ta mera nije primenjena.²⁷ Ipak, status zaštićenih svedoka žrtvama seksualnog nasilja danas se redovno dodeljuje u predmetima ratnih zločina (videti npr. *Skočić, Gnjilanska grupa, Bratunac*).

Specifična priroda zločina i ranjivost žrtava seksualnog nasilja iziskuje posebne mere zaštite tokom krivičnog postupka. Upravo zbog toga su u međunarodnim okvirima izgrađeni posebni standardi i obaveze institucija u postupanju sa tim žrtvama tokom sudskog postupka. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju usvojio je još 1994. godine posebna pravila za predmete koji uključuju optužbe za seksualno nasilje. Pravilo 96 Pravilnika o postupku i dokazima MKSJ-a propisuje da u slučajevima seksualnog nasilja, ranije seksualno ponašanje žrtve neće biti prihvaćeno kao dokaz. Pravilo 96 takođe predviđa da se pristanak žrtve ne može upotrebiti kao argument odbrane ukoliko je žrtva bila izložena nasilju ili zastrašivanju, ili ukoliko je strahovala za sebe ili blisko lice. Nadalje, pre nego što se prihvate dokazi odbrane o pristanku žrtve, optuženi mora uveriti pretresno veće *in camera* da su ti dokazi relevantni i verodostojni. Ovo pravilo takođe predviđa da nije neophodno potkrepljivanje iskaza žrtve drugim dokazima ako je ono uverljivo.²⁸ Poslednja odredba je najmanje relevantna u pravosuđu Srbije, jer načelo slobodnog sudijskog uverenja već dozvoljava sudiji da odluku zasnuje na „samo” jednom iskazu, što sudovi i čine u slučajevima seksualnog nasilja.²⁹

Nijedno od ovih pravila nije uneto u nacionalno zakonodavstvo iako su to činile druge države naslednice bivše Jugoslavije. Pravilo o neprihvatanju ranijeg seksualnog života žrtve kao dokaza odbrane bilo je u Srbiji predviđeno samo do 2009. godine.³⁰ Da je takvo pravilo u Srbiji ipak potrebno, svedoči tok suđenja u predmetu *Gnjilanska grupa*. Prilikom ispitivanja jedan od branilaca uvredljivo je aludirao na prethodni seksualni život zaštićenih svedokinja, što je predsed-

26 O podršci koja se u Odeljenju za ratne zločine Višeg suda u Beogradu pruža žrtvama i svedocima videti više u: Fond za humanitarno pravo. *Deset godina procesuiranja ratnih zločina u Srbiji – Konture pravde (analiza procesuiranja ratnih zločina 2004–2013)*, 2014: 54–61. <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2014/10/Analiza_2004-2013_srp.pdf> 23. mart 2017. godine.

27 Predmet *Lekaj*, Okružni sud u Beogradu, broj predmeta K. V. br. 4/05; svedokinja S. T. svedočila je 20. decembra 2005. Godine.

28 Videti član 96 Pravilnika o postupku i dokazima MKSJ-a. Videti i: OEBS. *Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi*. Beograd: 2015: 26–27. <<http://www.osce.org/bs/bih/117054?download=true>> 23. mart 2017. godine.

29 Prva prvostepena presuda u predmetu *Skočić*. <<http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/12/Prvostepena-presuda-Skocic.pdf>> 23. mart 2017. godine.

30 „Zabranjeno je oštećenom ili svedoku postavljati pitanja koja se odnose na njegov polni život i seksualne sklonosti, političko i ideološko opredeljenje, rasno, nacionalno i etničko poreklo, moralne kriterijume, druge isključivo lične i porodične okolnosti, osim izuzetno, ako su odgovori na takva pitanja neposredno i očigledno povezani sa potrebom razjašnjenja bitnih obeležja krivičnog dela koje je predmet postupka.“ OEBS. „Zakonik o krivičnom postupku“. *Službeni glasnik RS*, broj 46/06, član 107.

nica veća ocenila kao nedopustivo ispitivanje i neformalno ga opomenula. U istom predmetu branioci su vređali zaštićenu svedokinju, govoreći joj da je „priprijeđen svedok“, da čita svoju izjavu i da joj neko u tome pomaže, pa ih je predsednica nakon više opomena kaznila novčanim kaznama u iznosu od po 200.000 dinara, ali ne zbog uvrede svedoka, već zbog narušavanja dostojanstva suda.³¹ Takođe, u predmetu *Skočić*, ispitivanje zaštićenih svedokinja obeležilo je nepristojno ponašanje optuženih koji su im vulgarno dobacivali i postavljali pitanja čime su nastojali da ih omalovaže i dodatno traumatizuju. Uprkos zakonskoj obavezi da zaštiti integritet svedoka, predsednik veća nije optuženima izrekao formalne sankcije, već samo neformalna upozorenja.³²

PROBLEMI U OSTVARIVANJU PRAVA NA REPARACIJE

Mada Rezolucija Saveta bezbednosti UN br. 1325 o ženama, miru i bezbednosti ne obavezuje eksplicitno države da žrtvama seksualnog nasilja u ratu pruže pravo na reparacije, ovakva obaveza je implicitno sadržana u pozivima državama da vode računa o specifičnim potrebama žena u procesima rehabilitacije i postkonfliktne rekonstrukcije, kao i u pozivanju na druge instrumente međunarodnog prava, koji zabranjuju diskriminaciju žrtava i garantuju naknadu štete za povrede ljudskih prava. U Srbiji do danas nije usvojen sveobuhvatan program reparacija za žrtve oružanih sukoba, pa desetine hiljada žrtava nemaju pristup pravima eksplicitno garantovanim rezolucijom 1325. Među njima, žrtve seksualnog nasilja imaju najmanju šansu da ostvare neko od dostupnih prava zbog specifičnosti povrede koje su pretrpele, a koje nisu adekvatno obuhvaćene relevantnim zakonodavstvom.

Imovinskopravni zahtev

U okviru krivičnih postupaka za ratne zločine žrtve, uključujući u to i žrtve seksualnog nasilja, mogu istaći imovinskopravni zahtev za naknadu materijalne i/ili nematerijalne štete. Ipak, u dosadašnjim postupcima za ratne zločine, iako su bili isticani, sud nikada nije odlučivao o imovinskopravnom zahtevu oštećenih, već je oštećene uvek upućivao na parnicu.³³ Takođe, TRZ je u obavezi da prikuplja dokaze za odlučivanje o imovinskopravnom zahtevu i pre nego što ga oštećeni podnese³⁴, što ono gotovo nikad ne čini.

31 Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji za 2010. godinu*, predmet *Gnjilanska grupa*, 2011: 29. <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2014/04/Izvestaj_o-domacim-sudjenjima-za-r-zl_srpski.pdf> 23. mart 2017. godine.

32 Fond za humanitarno pravo je kao zastupnik žrtava imao uvid u njihova svedočenja koja nisu javno dostupna.

33 Videti, na primer, presudu Višeg suda u Beogradu u predmetu *Sotin*, K.Po2 25/14 od 26. 6. 2015. godine, str. 8. <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/10/Presuda_Sotin.pdf>; Presuda Višeg suda u Beogradu u predmetu *Podujevo*, K.Po2 44/2010 od 22. septembra 2010. godine. <<http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/03/3.-Podujevo-Ilprvostepena-presuda-uponovljenom-postupku-Djukic-Zeljko-broj-44-2010-nd.pdf>> 21. mart 2017. godine.

34 „Zakonik o krivičnom postupku“. *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014, član 256.

Svaki put prilikom odbijanja imovinskopravnog zahteva, sud je uopšteno tvrdio da bi to dove-
lo do „odugovlačenja postupka” bez daljeg obrazloženja odluke. Isto je sud učinio u tekućem
predmetu *Bratunac*, u kom je odbio predlog TRZ-a da se izvrši medicinsko veštačenje, čime bi
se utvrdila vrsta i obim duševnih patnji koje je pretrpela oštećena, ujedno i zaštićeni svedok.³⁵
Međutim, odgovarajući član ZKP-a navodi da će se pred sudom raspraviti o imovinskopravnom
zahtevu „ako se time ne bi *znatno* odugovlačio postupak.”³⁶ Utisak je da sudovi tokom vođenja
postupka zanemaruju viši zakonski standard *znatnog* odugovlačenja postupka, te da je bojazan
suda neosnovana ako se ima u vidu da suđenja za ratne zločine u Srbiji ionako u proseku traju
pet ili više godina.³⁷

Najzad, omogućavanje pristupa pravu na naknadu štete već u krivičnim postupcima posebno
je važno za žrtve seksualnog nasilja. Naime, zakonodavstvo u Srbiji ne omogućava „prenos”
zaštitnih mera iz krivičnog postupka u parnični, a većini žrtava seksualnog nasilja dodeljuju se
mere zaštite identiteta. Stoga, kada krivični sudovi upućuju oštećene na parnicu, oni zapravo
žrtvu primoravaju da bira između sopstvene bezbednosti i dobrobiti, sa jedne, i naknade štete
za pretrpljene povrede prava, sa druge strane. Na taj način se žrtvama seksualnog nasilja negira
Ustavom garantovano pravo na jednaku zaštitu prava i na pravno sredstvo.

Parnični i upravni postupci za naknadu štete

Većina žrtava zločina počinjenih tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji ne može da ostvari pravo na
naknadu štete pred parničnim sudovima u Srbiji zbog niza materijalnih i procesnih prepreka u
tim postupcima. Autorki nije poznato da je ijedna žrtva silovanja ili drugog oblika seksualnog
nasilja pokušala da ostvari ovo pravo pred parničnim sudom. Međutim, sudeći prema praksi
parničnih sudova u predmetima vođenim po tužbama drugih kategorija žrtava oružanih su-
koba, gotovo je izvesno da bi takav pokušaj bio bezuspešan zbog: (1) nepostojanja mera zaštite
tokom parničnog postupka; (2) restriktivnog tumačenja pravila o zastarelosti prava potraživa-
nja naknade štete, prema kojem se od žrtve zahteva da tužbu podnese najkasnije pet godina od
štetnog događaja iako, prema Zakonu o obligacionim odnosima, naknada štete nastala ratnim
zločinom ne zastareva³⁸; (3) zbog visokih standarda dokazivanja, koji ne uvažavaju kontekst
oružanog sukoba, od žrtve se zahteva podnošenje potkrepljujuće, a uglavnom nepostojeće,
dokumentacije, poput medicinske iz vremena povrede, što žrtvu praktično stavlja u poziciju
TRZ-a, u kojoj ona treba da dokaže da je nad njom izvršeno neko od najtežih krivičnih dela,
kao i identitet izvršilaca protiv kojih (u najvećem broju slučajeva) nikada nije vođen krivični
postupak.³⁹

35 Transkript sa glavnog pretresa u predmetu *Bratunac* od 9. septembra 2016. godine, str. 3. <<http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2017/01/03-09.09.2016.pdf>> 20. mart 2017. godine.

36 „Zakonik o krivičnom postupku”. *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014, član 252, stav 1.

37 Videti: Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2014. i 2015. godine*. Beograd, 2016: 16. <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/03/Izvestaj_o_sudjenjima_za_ratne_zlocine_u_Srbiji_tokom_2014_i_2015_godine.pdf> 23. mart 2017. godine.

38 „Zakon o obligacionim odnosima”. *Sl. list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, *Sl. list SRJ*, br. 31/93 i *Sl. list SCG*, br. 1/2003 – Ustavna povelja, član 377.

39 Videti: Fond za humanitarno pravo. *Ostvarivanje prava žrtava na reparacije u sudskim postupcima u Srbiji*. <<http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/06/Ostvarivanje-prava-%C5%BErtava-na-reparacije-u-sudskim-postupcima-u-Srbiji-izvestaj-za-2012.pdf>> 21. mart 2017. godine.

Poslednja mogućnost za nekakav oblik reparacije za žrtve oružanih sukoba predstavlja Zakon o civilnim invalidima rata. Ovaj Zakon žrtvama pruža ograničena mesečna novčana primanja, povlastice u javnom prevozu i zdravstvenu zaštitu, o čemu u prvom stepenu odlučuju nadležni organi lokalne samouprave. Žrtve silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja su ovim Zakonom diskriminisane i ne mogu ostvariti nikakvo pravo, jer se civilni invalid rata definiše kao lice sa „telesnim oštećenjem od najmanje 50%” usled povreda „koje su ostavile vidne tragove”⁴⁰, što kod žrtava silovanja najčešće nije slučaj.

ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Republika Srbija je daleko od ispunjenja obaveza sadržanih u Rezoluciji 1325, ali i u brojnim drugim obavezujućim instrumentima međunarodnog prava, koji se odnose na borbu protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje kao za zločine prema međunarodnom pravu, ali i na adresiranje potreba žrtava ovih zločina. Posebno zabrinjava odsustvo inicijative da se unapredi rad državnih organa u ovom domenu, kao i nezainteresovanost za inicijative koje dolaze iz civilnog društva.

Prva Nacionalna strategija za procesuiranje ratnih zločina, usvojena 2016. godine, ne predviđa nijednu meru kojom bi se unapredilo procesuiranje seksualnog nasilja u ratu iako u uvodu ističe da su „u sukobima registrovani brojni slučajevi seksualnog nasilja“ i iako je Fond za humanitarno pravo zagovarao usvajanje takvih mera tokom javne rasprave.⁴¹ Unapređenje prakse i zakonskog okvira za procesuiranje seksualnog nasilja u vezi sa oružanim sukobima nije adresirano ni Akcionim planom za poglavlje 23. Mada je Predlogom Nacionalnog akcionog plana za primenu Rezolucije 1325 kao aktivnost predviđeno „obezbeđivanje delotvornog i efikasnog rada na otkrivanju, hapšenju i procesuiranju počinitelaca međunarodnih ratnih zločina koji se nalaze na teritoriji Republike Srbije, uključujući u to i izvršioce svih vidova zločina protiv čovečnosti na prostorima bivše SFRJ, čije su žrtve žene, devojke i devojčice“, ova mera je suviše neodređena da bi njom bio rešen niz konkretnih problema koji onemogućavaju efikasno procesuiranje pomenutih zločina.

Imajući u vidu da od ratnih zbivanja prolazi sve više vremena, što dalje procesuiranje zločina nužno čini sve težim, svako iskreno nastojanje da se nekažnjivost u ovom domenu efikasno suzbije podrazumeva hitno delovanje, u šta su uključeni i sledeći koraci:

1. izrada strategije TRZ-a za procesuiranje seksualnog nasilja;
2. usvajanje prakse detaljnih obrazloženja optužnica i presuda u odnosu na kvalifikacije krivičnog dela, odnosno navođenje precizne definicije silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja kao krivičnih dela prema međunarodnom pravu;

40 „Zakon o pravima civilnih invalida rata”. *Sl. glasnik RS*, br. 52/96, član 2.

41 Videti: Fond za humanitarno pravo. *Model Strategije za procesuiranje ratnih zločina u Srbiji*. Beograd: 2015: 21–22. <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/04/Model-Strategije-za-procesuiranje-ratnih-zlocina-u-Srbiji_za-web.pdf> 23. mart 2017. godine.

3. organizovanje obuka za sudije, tužioce i njihove saradnike o međunarodnom pravu i praksi procesuiranja seksualnog nasilja u ratu;
4. organizovanje obuka za predstavnike pravosudnih organa o radu sa žrtvama seksualnog nasilja (senzibilizacija);
5. usvajanje izmena i dopuna ZKP-a, kojima bi se uvela posebna pravila dokazivanja u slučajevima optužbi za seksualno nasilje: i) zabrana prihvatanja ranijeg seksualnog ponašanja žrtve kao dokaza u postupku; ii) pravilo da pristanak žrtve nije osnov za oslobođenje od odgovornosti ukoliko je pristanak dat zbog straha za sebe ili blisko lice;
6. angažovanje eksperta za pružanje psihološke podrške žrtvama i svedocima u Službi za podršku i pomoć svedocima i oštećenima pri Višem sudu u Beogradu;
7. rešavanje imovinskopravnih zahteva oštećenih/žrtava u postupcima za ratne zločine, naročito u slučajevima kada je oštećeni žrtva seksualnog nasilja.

Srbija ima najmanji učinak kada je reč o pružanju reparacija za žrtve seksualnog nasilja u kontekstu oružanih sukoba, u skladu sa obavezama iz Rezolucije 1325 i drugih međunarodnih konvencija. Pozitivni trendovi iz regiona bivše Jugoslavije zaobilaze Srbiju – kompenzacija za žrtve seksualnog nasilja u okviru krivičnih postupaka za ratne zločine u BiH⁴², izmene zakona kojim bi žrtve seksualnog nasilja ostvarile prava prema zakonu o civilnim žrtvama rata na Kosovu⁴³, usvajanje zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja u ratu u Hrvatskoj⁴⁴.

Nasuprot tome, nadležni organi u Srbiji predlažu izmene zakonodavstva kojima se zadržavaju diskriminatorna rešenja za žrtve seksualnog nasilja. Naime, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja koje je nadležno za pitanje prava žrtava rata predstavilo je u decembru 2014. Nacrta zakona o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica koji zadržava sve nedostatke postojećeg zakonskog okvira – uključujući u to i uslov telesnog oštećenja, koji žrtve seksualnog nasilja onemogućava da ostvare prava prema Zakonu.⁴⁵

Predlogom Nacionalnog akcionog plana za primenu Rezolucije 1325 predviđeno je: „obezbeđivanje sveobuhvatne pravne zaštite i psihosocijalne podrške devojka i ženama sa iskustvom rodno zasnovanog nasilja, posebno pripadnicama višestruko marginalizovanih i diskriminiranih grupa u konfliktu i postkonfliktnom oporavku društva“ (aktivnost 4.6). Kao i u slučaju

42 Videti: TRIAL International ured u Bosni i Hercegovini. „Obeštećenje preživjelih u okviru krivičnih postupaka: perspektive sa terena“. <https://trialinternational.org/wp-content/uploads/2016/11/TRIAL-International_compensation-publication_BO_web.pdf> 23. mart 2017. godine.

43 Videti: „Zakon o izmenama i dopunama zakona br. 04/I-054 o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana, pripadnika oslobodilačke vojske kosova, žrtvama seksualnog nasilja za vreme rata, civilnim žrtvama i njihovim porodicama“. <<http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/ligjet/04-L-172%20s.pdf>> 23. mart 2017. godine.

44 Videti: „Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja za vrijeme oružane agresije na Republiku Hrvatsku u Domovinskom ratu“. 2015. <<https://www.zakon.hr/z/794/Zakon-o-pravima-%C5%BErtava-seksualnog-nasilja-za-vrijeme-oru%C5%BEane-agresije-na-Republiku-Hrvatsku-u-Domovinskom-ratu>> 23. mart 2017. godine.

45 Videti apel organizacija za ljudska prava: „Povući diskriminatoran Nacrt zakona o pravima civilnih žrtava rata“, 3. decembar 2015. godine. <<http://www.hlc-rdc.org/?p=30796>> 23. mart 2017. godine.

aktivnosti za unapređenje procesuiranja zločina seksualnog nasilja, osnovni nedostatak ove aktivnosti predstavlja nedovoljna određenost mera koje je neophodno preduzeti.

S obzirom na to da postojeći sudski i upravni mehanizmi, ni po svojim zakonskim rešenjima, a ni u praksi, nisu dorasli rešavanju pitanja reparacija za veliki broj žrtava oružanih sukoba, Republika Srbija bi navedeno pitanje najbolje rešila donošenjem posebnog Zakona kojim bi sveobuhvatno i nediskriminatorno bili regulisani kompenzacija i druga prava žrtava rata, a u okviru toga i prava žrtava seksualnog nasilja.⁴⁶

46 Fond za humanitarno pravo je zajedno sa Centrom za unapređivanje pravnih studija izradio Model zakona o pravima civilnih žrtava povreda ljudskih prava u oružanim sukobima i u vezi sa oružanim sukobima u periodu od 1991. do 2001. godine. <<http://www.hlc-rdc.org/?p=28764>> 24. mart 2017. godine.

MREŽA ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA – ŽENE, MIR I BEZBEDNOST U REPUBLICI SRBIJI

Mreža organizacija civilnog društva – Žene, mir i bezbednost u Republici Srbiji okuplja 22 organizacije civilnog društva⁴⁷, akademsku zajednicu i pojedince/ke, koji su zainteresovani za sprovođenje Rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija Žene, mir i bezbednost u Srbiji.

Mreža se okuplja oko zajedničke vizije o bezbednim građankama i građanima u bezbednom i demokratskom društvu. Članice Mreže su posvećene uspostavljanju uređene pravne države u kojoj je ostvaren visok kvalitet svakodnevnog života i koja je zasnovana na vladavini prava, zaštiti ljudskih i manjinskih prava, jednakom pristupu pravdi, nultoj toleranciji prema nasilju, slobodi od straha i uključivanju svih članova zajednice u odlučivanje, bez diskriminacije. Vrednosti koje dele članice Mreže su ravopravnost, solidarnost, nenasilje i ostvarivanje ljudske bezbednosti.

Kako bi ostvarila svoje ciljeve Mreža je, između ostalog, posvećena upoznavanju javnosti sa temama značajnim za oblast žene, mir i bezbednost. Jedna od ovih tema je i rodna dimenzija ratnih zločina.

47 Mrežu čine organizacije: Beogradski fond za političku izuzetnost (Beograd), Beogradski centar za bezbednosnu politiku (Beograd), Etno forum žena (Svrljig), Centar za devojke (Niš), Centar za podršku ženama (Kikinda), Centar za razvoj civilnih resursa (Niš), Centar za istraživanje javnih politika (Beograd), Udruženje Žene za mir (Leskovac), Žene juga (Piroć), Ženski prostor (Niš), Zrenjaninski edukativni centar (Zrenjanin), Impuls (Tutin), Info centar (Brus), NVO Ženska alternativa (Sombor), Nezavisni ženski centar (Dimirovgrad), Romski ženski centar BIBIJA (Beograd), Udruženje SOS Ženski centar (Novi Sad), SOS za žene i decu Vlasotince (Vlasotince), Udruženje žena Pešćanik (Kruševac), Udruženje Roma Novi Bečej (Novi Bečej), Užički centar za ljudska prava i demokratiju (Užice), UrbanIN (Novi Pazar), Udruženja Romkinja „Osvit“ (Niš)

O AUTORKI

Milica Kostić je direktorka pravnog programa Fonda za humanitarno pravo. Ona rukovodi i delom programa koji se odnosi na prenos znanja u oblasti istraživanja i dokumentovanja kršenja ljudskih prava.

Kostić je stažirala u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju i bila asistentkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta Union u Beogradu na predmetu Međunarodno javno pravo. Zvanje mastera pravnih nauka stekla je na Pravnom fakultetu Univerziteta Mičigen.

1325 | ŽENE, MIR I
BEZBEDNOST